

A kánon pereméről: dekanonizáció és újrankanonizáció, avagy régi szövegek autonóm olvasatban és diakronikus függőségben¹

Miben áll a „peremről szólás”?

A cím eleve kétértelmű, ezért pontosítom: nem a kánon különféle peremeiről szeretnék beszélni (mert több is van, köztük az egyik éppen a régi irodalom), hanem a középkori (magyar és európai) irodalom oktatójaként-kutatójaként erről a perem-pontról szólok meg: innen beszélek. A kánon és a kanonizáció irodalomoktatás felőli felvetése olyan irodalomtörténet-oktatói tapasztalatokra irányította a figyelmeztet, amelyek elsősorban a kánonok egymásmellettségére/alternativitására kérdeznek rá, illetve kanonizált értelmezések státusmegőrzésére vagy éppen elvesztésére. Miért van az, hogy Janus Pannonius néhány versét még mindig meghaladott értelmezéssel „hozzák vissza” diákjaink diákjai? Hol szivárog el a tudás sokszínűsége, az alternativitás szabadsága, amikor évről évre csak a Margit-legenda jelenti a legenda műfaját a középiskolában tanító számára? A középkori szövegek – egyáltalán a régi irodalom jelenlétének létjogosultsága az iskolai tartalmakban (irodalomoktatási „kánon”-ban) egyébként is gyakran vitatott, mégis ott van – „mint szükséges rossz”. De ha „rossz”, miért szükséges? Vagy, ha szükséges, mi benne a rossz? A hazai közoktatás – melynek művelői többnyire a mi intézetünkben kerülnek ki – vajon tud-e kapcsolatot teremteni az irodalomtörténet története során változó kánonok között? A régi (magyar) szöveg végül is mitől és hogyan kanonikus az oktatásban? Nem választ keresek ezekre a kérdésekre, hanem az irodalmi régiség mai kutatási gyakorlatának és a régi szöveg olvas(tat)hatóságának találkozási pontjaihoz szeretnék eljutni. Nem áll szándékomban semmit mondani arról, hogy a régi szövegeknek milyen funkciójuk legyen, vagy ne legyen az oktatásban, a megelőlegezett dilemmákat nem fogom megoldani, sőt talán még kreálok néhányat –, de abban a reményben, hogy ezek a kérdések továbbgondolkodásra késztetnek, kreativitásra ösztönöznek majd mindannyiunkat.

Miben áll tehát ez a „peremről szólás”? Egyfelől reflexió a kánon előtti idők (tanítandó/tanítható) szövegeire. Az alteritás irodalma az irodalmi kánon szempontjából egy

¹ Az előadás a BBTE Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Intézetének 2020. október 30–31-én szervezett *Kánon, kanonizáció, irodalomoktatás* című online konferenciáján hangzott el.

eleve nehezen megközelíthető terület, hiszen amikor ezek a régi szövegek keletkeztek, sem a mai értelemben vett irodalmi kánon, sem a szépirodalom fogalma nem létezett, következésképpen olyan fogalmakkal kísérlem meg hosszú századok szövegtermését megközelíteni, amelyek tőle teljesen idegenek. A reflexió a „kánon előtti időre” mégsem fölösleges: az óvatos konstruálás termékeny lehet. És azért sem indokolatlan, mert pl. a 12–13. században már születtek kánonhoz hasonló rendszerek Európában,² illetve minden európai régióban születtek anyanyelvű szövegek a középkor valamelyik szakaszában, amelyek így vagy úgy „bekérezkedtek” az irodalomtörténet-írásán keresztül a későbbi irodalmi és/vagy oktatási kánonokba.³ Ugyanakkor innen szólok majd a kanonikus vagy szépirodalom felé is: mögöttük is van ugyanis élet, vannak ott több szempontból is értékes szövegek, kapcsolatban is vannak újakkal, és tulajdonképpen ez a kapcsolat az, ami érdekel. Célom az érintkezési pontok keresése, kapcsolatteremtés korok és szövegek között, tágabb perspektíva vázolója nem csak a magyar irodalom története alapján, hiszen ez az útkeresés nemcsak a magyar irodalom oktatása terén esetében zajlik, hanem például a sokkal színesebb középkori irodalmi örökséggel rendelkező francia középiskolai irodalomoktatás esetében is. (Bouchet, 2017)

Mit tud mondani a régiség önmagáról?

Mindenekelőtt azt, hogy ő is „igazi”. Kőszeghy Péter egyik tanulmányára⁴ szívesen és gyakran hivatkozom ebben a témában: „Igazi irodalom? Mi a fene az? És vajh csak az öncélú irodalom, az »irodalom az irodalomért« igazi irodalom? A funkcionális szöveg (az Ómagyar Mária-siralom nyilván az) viszont bizonyosan nem irodalom? Ami a 18–19. századdal, a klasszicizmussal-romantikával kezdődött? Mert a régebbi – s Bojtár véleménye kétségtelenül irodalomtörténeti konszenzust közvetít –, az egyetlen Balassi kivételével, nem az. Hanem »irodalom alatti tömegáru, leszállt szövegek«”. (2015, 614.)

A sokféle szöveg azért tartozik össze, mondja a továbbiakban, mert volt egy közös „ars”. Nincs mit kezdeni olyan fogalommal, ami nem létezett (ti. irodalom). Van saját belső rendszere – csak nem kánonnak nevezték. Igen, a középkor, és általában a régi irodalom hasznelvű, szolgáló (a *finalis causa*, a *fructus* a fontos az olvasója számára) – de színvonalasan és autentikusan az. A poézis *infima doctrina* – de nélkülözhetetlen, ezt még Aquinói Tamás is elismeri. (Szénási, 2012). Nem eredeti, viszont eredetien kombinál – a lego-technika (Szigeti, 1989, 257.) nem teszi unalmassá a szövegeket – éppen ellenkező-

² Ilyen például a Conrad Hirsau *Dialogus super auctores* (1150) c. dialógusa, amely a középkor kedvelt oktató műfajában, a Mester és Tanítvány párbeszéde során tárja fel a tanítvány előtt azokat a műveket, amelyeket érdemes (sőt szükséges) elolvasni, megkülönböztetve a fokozatosság elve szerint az *auctores minores* és az *auctore maiores* kategóriáját, további csoportokat meghatározva. (Lucken, 2019, 15–16.)

³ Olyan középkori szerző is van, aki saját maga kánont épít, majd többször nő mivolta miatt dekanonizálódik-újrakanonizálódik – jellegzetes példa erre Christine de Pizan, akinek az életműve most a genderkutatások révén kerül a figyelem középpontjába (Paupert 2019).

⁴ Kőszeghy Péter tanulmánya része annak a gondolkodási folyamatnak, melynek célja egy új irodalomtörténet megírása. Az *értelmezés hatalma* címmel évente megszervezett konferenciák tematikája, részben előadásai követhetők az MTA-BTK honlapján (<https://mtabtk.videotorium.hu/hu/channels>).

leg. A hangsúlyok valóban máshol vannak: az esztétikai értéknél mindig fontosabb, hogy az írott szöveg tanítson, épületes példát szolgáltatasson. Van (szöveg)élet a kánon előtt is, van poézis, história, komédia, vannak retorikai szövegek, és ez az élet elég gyakran átüt akár a kortárs szövegeken is: az intertextualitás figyelmeztet, figyelmet irányít(hat). A szerzői intenció el tudja távolítani a szöveget a saját korától (intertextualitás), és noha sok esetben csak játékos eszköz, mégis kulturális hálót működtet (Kőszeghy 2015, 622.). Érdemes tehát a sztereotípiákkal óvatosan bánni, és utánanézni a valóságnak.

Gyakori érvek a régi szövegek tanítása mellett

Bár a mai kánonban egyes vélemények szerint a régi szerzők közül egyedül Balassi van benne, mások szerint még néhányan – a dekanonizáció és az újrakononizáció folyamatos, az oktatás esetében is. A kánon tágulóban van – jegyzi meg Kőszeghy is már említett tanulmányában, és bekerülhetnek középiskolai tankönyvekbe olyan szerzők, akikről nem is hallottunk (2015, 623.). A régi szövegek egyre inkább felbukkannak antológiákban, folyóiratokban, és nemcsak kortárs szövegek intertextusaiként, hanem egyre gyakrabban emlékhelyekként is. A tantervek készítői és aktualizálói is érzékelik, hogy valami mégis mindig szükséges az 1600-as határ előttről is. Sokféle érvt szokás emlegetni amellet, hogy a régi szövegek ismeretére szükségünk van: az első nyelvenlékek a magyar nemzeti önérzet és önbecsülés miatt fontosak, a kódexek szövegében a népiesség értékét is felfedezték. A közéletben is elengedhetetlen néhány szöveg ismerete, hiszen az irodalmi műveltség része, a magyar kultúra tartozéka, amely értékrendet, identitástudatot alakít. A modern, posztmodern, kortárs irodalmat sem lehet az intertextusok miatt jól megérteni a régi szövegek ismerete nélkül. Ezek mind fontos érvek, és sok pedagógiai bölcsesség van a mérlegelésük mögött. Ugyanakkor az egyetlen érv, ami miatt megéri régi szöveget tanítani, az a fiatalok egészséges kíváncsisága aziránt, ami volt, ami megelőzte a jelent.⁵

Hogyan közvetíthető az alteritás irodalma?

A régi szövegnek tehát semmilyen szempontból nincs szüksége “önigazolásra”, megközelítésük módját, a tanítás részleteit azonban valóban új paradigmába kell helyezni ahhoz, hogy kielégítse ezt a kíváncsiságot, illetve akár fel is ébressze azokban a diákokban, akikben nem volna meg.

Mindenekelőtt a sztereotípiák felülvizsgálására van szükség – ez egyébként már történik. Ezen kívül hasznos a kettős irányú figyelem gyakorlása (ez valójában Kőszeghy javaslata kicsit átfogalmazva – ő *többszörös kontextusnak* nevezi (2015, 615.): a kutató vegye észre, mérje fel, hogy mi befogadás aktuális kontextusa, a (kíváncsi) olvasó pedig vegye észre, hogy szükséges az eredeti kontextus megismerése is a kalandhoz. Ez

⁵ Az irodalomtörténet tárgy bevezető óráján az idei (2020) első évesek 92,15%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy *Kíváncsi szokott-e lenni valaminek a történetére?* A maradék 8% a *néha* lehetőségre szavazott, de senki sem válaszolt nemmel az 51 hallgató közül.

változást implikál az olvasói habitusban. Érdeemes mindkét irányra kicsit részletesebben kitérni.

Elmozdulások a kutatásban

A régiség kutatási gyakorlata sokat változott az utóbbi évtizedekben, fokozatosan történt elmozdulás az értelmezés felé is. Patrick Moran átfogó, a medievisztika egész történetét felölelő tanulmányának végén fogalmazza meg mintegy következtetésképpen a különféle irányzatok szembesítése után, hogy a medievista ma négy szerepben találhatja magát: diakronikus szemszögből nézve, amikor speciális kérdésekkel foglalkozik, akkor filológus, amikor általános jelenségeket kutat, akkor irodalomtörténész. Szinkronikus szemszögből megközelítve a speciális kérdéskörök a hermeneuta hozzáállást követelik meg tőle, míg általános vonatkozásban a poetológusét (Moran, 2014,13–14.). Tehát amikor irodalomtanárként, a kutatási eredmények ismeretében, amelyek az eredeti kontextusokat feltárják, a befogadás/olvasás kontextusában ezeknek olvashatóságát „megtanítjuk” a középiskolás korosztálynak, semmi tudománytalan dolgot nem követünk el. A régi szövegeknél ugyan soha nem működik a kizárólag szövegimmanens vizsgálat, és inkább a leíró, mint az értékelő elemzések felelnek meg természetüknek (Kőszeghy, 2015, 618.), a szövegek többszörös identitása az értelmezés során megnyilvánulhat, mai olvasata lehetséges. Nem múzeumi tárgy, hanem megszólaló és megszólító szöveg.

A kutatások előrehaladottsága egyébként több szinten megnyilvánul: figyelemre méltó például az a tény is, hogy rengeteg szövegváltozat vált elérhetővé a reprintkiadások, a digitalizált kéziratok és nyomtatványok által, amelyeknek többsége szabadon hozzáférhető a világhálón. Adatbázisok készültek,⁶ amelyekben sok érdekes részletre bukkanhatunk nagyon rövid idő alatt. Hatalmas mennyiségű szöveg és kutatási eredmény áll rendelkezésére bárkinek, aki egy-egy korszak irodalmával kapcsolatban tájékozódni kíván. Az audiovizuális segédanyagok szintén rendelkezésünkre állnak. (Vö. Back 2015) A multimedialitás révén a régi szövegekkel való találkozás módja és lehetősége egészen más, mint akár egy-két évtizeddel ezelőtt, olyan eszközök vannak a pedagógus kezében, amelyek egyszerre gyökereznek a mai kultúrában és a régiségben.

Elmozdulások a kánon peremén

A változás azonban nem minden olvasó, felhasználó, pedagógus számára egyértelmű, és nem egyforma ritmusú. Amikor a kánonváltások, az irányzatváltások bekövetkeznek, az olvasási módok, a szövegértelmezés módja, de akár a kiválasztott szövegek sem követik nyomban az új koncepciót, irányt. Nem szoktunk számolni azzal a természetes és általános reakcióval, ami a változásokat, új helyzeteket követi. Egy új tanterv

⁶ A régi magyar irodalom szempontjából fontos lehet az OSZK Digitális könyvtára, a *Régi Magyar Exemplum-adatbázis* (<http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis>) és a *Régi magyar vers repertórium* (RRPHA-adatbázis: <https://rpha.oszk.hu>).

bevezetése mindig ilyen helyzet, különösen akkor, ha a tartalmi elemek jelentős mértékben változnak.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az új iránti lelkesedés, a kihívások keresése és a régi, jól bevált nyújtotta biztonság megtartására való törekvés, a jól bevált munkamenethez való ragaszkodás egyformán jellemzi ilyenkor a gyakorlati irodalomoktatást. Nem elég az, hogy az irodalmi élet (és ezzel a befogadás módja), mint minden más, gyorsan változik, és meg kell ezzel birkózni, még a tartalmi elemek is változnak. Az olvasó – tanító ember számára ez is egy úgynevezett „megküzdési terület”, amelyet Kenneth I. Pargament valláspszichológus modellje (1997) körvonalaz. Ezt a modellt lefordítva a klasszikus és új irodalmi művek preferenciájára, illetve a szövegekhez való közeledés régi és új módozataira, hasonló megfigyeléseket tehetünk: van, aki csak jól bevált szöveget olvas megszokott módszerekkel, mert *konzervál*, így látja megőrizhetőnek a számára fontos értékeket. Van, aki *újraértékel* ugyan, de változatlan eszközökkel közeledik új szövegekhez – ebben azért benne van a kudarccsökkentés lehetősége is. Gyümölcsözőbb lehet a *rekonstrukció*: a régi szövegekhez új értelmezési módszerek és új kontextusok társíthatók. Az újjáteremtő olvasó az irodalomtörténeti és jelenbeli változásokat integrálni tudja, el tudja engedni – akár veszteségként megnevezve – azt az irodalom-képet, amit örökölt vagy felépített magának, és mintegy ráalakul arra a befogadói működésmódra, ami összhangba hozható a jelen elvárásokkal. Egy kezdő tanár megfigyelése tökéletesen leképezi ezt a modellt: „Jelenlegi tanárként is nap, mint nap szembesültem ezzel a problémának mondható jelenséggel a kollégáim körében. Ugyanis a magyar nyelvtant érintve nagy változások mentek végbe. De ugyanez történt az irodalom berkeiben is. Vannak olyan kollégák, akik megtörhetetlenül ragaszkodnak a *nagy magyar költők* verseinek tanításához, például a Petőfi vagy Arany versek, de *abszolút nem nyitottak* a kortárs versek beépítésére. Ennek oka lehet az, hogy számukra *kényelmes* a jól megszokott és bejáratott módszer és tanítási technika, vagy teljes mértékben elvetik a *kortárs szövegeket*, mondván, hogy azoknak nincs jelentőségük, *értékük*, illetve *mondanivalójuk*. A másik réteg az, aki a régi és új szövegeket összhangba állítva végzi a feladatát, *új módszerek és technikák által értelmezhetőbbé teszi a régit*, vagy egymás mellé helyezi a két változatot. Például ha a diákok először elolvassák Petőfi *Füstbement terv* című költeményét, majd megismerkednek Vörös István *Füstbement nyelv* című versével, akkor az a *nagy szakadék*, amely addig a két korszak között húzódott, most megszűnik.“ (Cs. K., 2020. Kiemelések tőlem.)

Merre mozdulunk el? Hogyan reagálunk a változásra? Mennyire tudatos az ellenállás az új iránt, vagy éppen mennyire uralja választásainkat minden megszokott elvetése? Mennyire vagyunk képesek *átjárni* a különböző kánonokon? Mi a tipikus olvasói és tanári megküzdési stratégiánk, amikor változást észlelünk, vagy változtatnunk *kell*?

Ma elsősorban rugalmasságra, reflektáltságra, helyzetfelismerésre van szükség ahhoz, hogy az irodalomtanár élni tudjon a tanterv biztosította szabadságával.

A régiségben rejlő megértési lehetőségek

Nem fér tehát kétség ahhoz, hogy a régi szöveg is olvasható és tanítható, választható – akár folyamatosan kánonban/tantervben szereplő szövegről legyen szó, akár kevésbé ismert, ritkábban idézett alkotásról. Ha arra érdemesnek találjuk, sok más szöveg is „rekanonizálható”, csak számolni kell a *többszörös kontextusteremtéssel*. A legenda műfaját nem csak a Margit-legenda reprezentálhatja, ott vannak például az Erdélyben népszerű Szent László-történetek mondai és legendákbeli csodás eseményei. Középiszolások számára is befogadható téma és történet a stílusa szempontjából is igen értékesnek számító *Exemplum mirabile*, ha megfelelően készítjük elő. Nem kifogás a „gyenge osztály” sem. Gyakorlatozó diák konkrét leleményessége volt: az olvasási nehézségekkel küzdő középiszolások számára a társművészeti elemek segítségével tette befogadhatóvá a nyelvemlék-szövegeket, úgy, hogy először kontextust teremtett, és leépített néhány sztereotípiát. De a (jó ifjúsági) fantasy-től sem kell megriadni: ezek általában tele vannak középkori elemekkel, amelyekre építeni lehet. Vannak továbbá olyan vonásai a középkori kultúrának, amelyek meglepő – néha akár sokkoló – módon hasonlítanak a maihoz. A középkori kultúra például erőteljesen vizuális kultúra volt, akárcsak a miénk, és a hangzó szöveg gyakorisága a régiségben nem csak úgy értelmezhető, mint az írásbeliséget megelőző szóbeliség, hanem úgy is, mint az írásbeli kultúra hordozója. A fejből tudott szövegek kicsit a hangoskönyvekre emlékeztethetnek minket, nyilván azzal a különbséggel, hogy élő adathordozók meghatározott alkalmakon, gyakran dallammal együtt működtették ezeket a szövegeket. A szövegalkotás terén a középkori cento-módszer rokona a mai copy-paste technikával, a mai szövegek fragmentáltságával (Vodolazkin, 2016). Az ugyan sokszor már magyar nyelvű, de nemzetközi gyökerű középkori irodalmat olyan jelenségek határozták meg, amelyek fogódzót kínálhatnak mai, hasonló jelenségek megértéshez is. Ilyen például a migránsirodalom vagy a transzkulturális irodalom (Németh, 2016, 65.) A mai globalizáció-meghatározta világképéhez nagyon hasonlít az az univerzalitás, ami az európai műveltséget jellemezte az érett középkorban, és ennek az egyetemességnek is megvolt a nyelve: „az az átkozott latin”, amiről szintén érdemes lebontani a sztereotípiákat, és nem ellenszenvesen kezelni, bemutatni.

A régiség irodalma tehát éppen a másságán keresztül válhat érdekessé, a kihívások miatt vonzóvá, a távolságok és a közelségek felfedezése révén sajátosan befogadhatóvá. A szöveg-, téma- és módszerlehetőségek megsokszorozódása nem a bizonytalanság forrásai, hanem a rugalmasság és az életszerűség próbaköve.

Irodalom

Backe, Hans-Joachim (2015): The Literary Canon in the Age of New Media, *Poetics Today*, 36. 6. 1–31.

<https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article-abstract/36/1-2/1/21129/The-Literary-Canon-in-the-Age-of-New-Media> (2020. 11. 21-i megtekintés)

Bouchet, Florence (2015): Le Moyen Âge mène à tout, à condition d'en sortir : pour une approche diachronique de la littérature médiévale, *Perspectives médiévales. Revue d'épistémologie des langues et littératures médiévales*, **36**. Open Edition.

<http://journals.openedition.org/peme/7505> (2020. 11. 21-i megtekintés)

Kőszeghy Péter (2015): A régi magyar irodalom történetének írása, avagy mi az az "igazi irodalom", *ItK*, **119**. 5. 613 – 624.

Lucken, Christopher (2019): Sélections et comptes d'auteurs. Quelques jalons dans l'histoire du canon littéraire, *Littérature* **196**. 4., 7–30. 2020. 11. 21-i megtekintés, <https://www.cairn.info/revue-litterature-2019-4-page-7.htm>

Moran, Patrick (2014): La poétique et les études médiévales : accords et désaccords. *Perspectives médiévales*, **35**. Open Edition, <https://journals.openedition.org/peme/4439> (2020. 11. 21-i megtekintés)

Németh Zoltán (2016): A migráns irodalom lehetőségei a közép-európai irodalmakban, *Iskolakultúra*, 2016. **26**. 1. 63 – 69. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00201/pdf/EPA00011_iskolakultura_2016_01_08.pdf (2020. 11. 21-i megtekintés)

Pargament, Kenneth (1997): *The Psychology of Religion and Coping*, Guilford, New York

Paupert, Anne (2019): La place des auteures médiévales dans le canon littéraire (Marie de France et Christine de Pizan), *Littérature* **196**. 4. 56–71.

<https://www.revues.armand-colin.com/lettres-langues/litterature/litterature-no196-42019/place-auteurs-medievales-canon-litteraire-marie-france-christine-pizan> (2020. 11. 21-i megtekintés)

Szénási Zoltán (2012): De infima doctrina, *Alföld*, **63**. 7. 39–46.

Szigeti Csaba (1989): A Balassi-vers strófajátékának lerombolása a XVII. században, *ItK* **93**. 3. 256–272.

On-line tanulmány

Vodolazkin, Eugen (2016): The New Middle Age, First Things, <https://www.firstthings.com/article/2016/08/the-new-middle-ages> (2020. 11. 02-i megtekintés)